

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук

старший науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Інституту гуманітарних і соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

ОСНОВНІ ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ГАДЯЦЬКОЇ УНІЇ: УКРАЇНСЬКІ ОБСТАВИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.)

З'ясовано причини укладання Гадяцької угоди в Україні, охарактеризовано загальний стан дослідження і джерела до вивчення проблеми. Пояснено основні причини відступу Війська Запорізького від Переяславської угоди 1654 р. шляхом підписання Гадяцької унії з Річчю Посполитою. Розглянуто обставини, в яких опинилася козацька держава після смерті Богдана Хмельницького, її статус, як її сприймали у світі в роки гетьманства Івана Виговського. Проаналізовано формування спільноти однодумців серед козацької еліти. Відстежено, які наміри, плани та дії Московської держави та внутрішні чинники вплинули на формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини. З'ясовано головні причини готовності козацьких політичних еліт до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Звернуто увагу на те, що Військо Запорізьке, хоч і сформувалося як держава-армія, не змогло за тогочасних обставин утвердити свою незалежність. Наступник Б. Хмельницького І. Виговський, як здібний організатор, зумів забезпечити створення спільноти однодумців серед козацької еліти. Простежено, що консолідації керівництва козацької держави сприяло викриття намірів Московської держави, яка запровадила принцип «поділяй і володарюй» в українських справах у своїй зовнішній політиці в Європі та у власній політиці щодо поступової інкорпорації України шляхом посилення соціальних антагонізмів і політичних конфліктів. Активний наступ Москви на свободу українських козаків викликав їхній опір і формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини, як наслідок – готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Проаналізовано значення для політичного зближення Війська Запорізького з Річчю Посполитою позитивного ставлення верхівки Православної церкви в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею.

Ключові слова: Україна, Польща, Військо Запорізьке, Іван Виговський, українські козаки.

Стан дослідження і джерела до вивчення проблеми

Загальне вивчення передумов і причин врегулювання та налагодження українсько-польських відносин після війни 1648–1657 рр. було предметом зацікавлення багатьох істориків України й Польщі. Серед відомих вчених і видатних науковців – Микола Костомаров¹, Михайло Грушевський², Василь Гарасимчук³. Окрему увагу висвітленню проблеми присвятив Олександр Юга у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук⁴. Своє бачення та інтерпретацію проблеми запропонували Тарас Чухліб⁵, Віктор Горобець⁶ та інші історики.

У Польщі певні аспекти теми досліджували Францішек Гавронський⁷, Людвік Кубаля⁸, Януш Тазбір⁹, Піотр Кроль¹⁰, Януш Качмарчик¹¹, Анджей Перналь¹²

- ¹ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго. *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1863. Т. 2. С. 327–424.
- ² Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 т. Передрук з видання, що вийшло в Києві 1936 р. / за відп. ред. К. М. Грушевської. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1958. Т. 10: Від смерті Хмельницького до Гадяцької умови. 594, [5] с.
- ³ Герасимчук В. І. Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (ЗНТШ)*. Львів, 1909. Т. 87. С. 5–34; Т. 88. С. 23–40; Т. 89. С. 46–71.
- ⁴ Юга О. А. Політична еліта Речі Посполитої та «українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2016. С. 145–170. Також див.: Юга О. А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої щодо шляхів розв'язання «української проблеми» та їх наслідки (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 170–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_2020_30_14
- ⁵ Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. С. 87–97.
- ⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. 533 с.
- ⁷ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rusią. Kraków: G. Gebethner i Sp. [Druk. W. L. Anczyca], 1907. 93 s.
- ⁸ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / z przedm. L. Finkla. Lwów, 1922. (Szkice historyczne; ser. 6).
- ⁹ Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*. 1984. Z. 1. S. 23–37.
- ¹⁰ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- ¹¹ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. Kraków, 2007.
- ¹² Pernal A. B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 392 s. Український переклад див.: Перналь А. Річ Посполита Двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1658. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2013. С. 185–307.

та інші¹³. Спробою узагальнення стала колективна монографія до 350-річчя Гадяцької унії, видана в Польщі 2008 р.¹⁴. Польський дослідник Анджей Перналь у монографії «Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1658» проаналізував дипломатичні аспекти проблеми, зокрема в розділах V («Зближення у 1656–1658 роках: від Немежі до Гадяча»), VI («*Matrimonium ratum sed non consummatum: Гадяцька унія (1658–1659)*») та VII («Оцінка Гадяцької унії в польській та українській історіографії»)¹⁵.

Як у Польщі, так і в Україні до річниць Гадяцької унії були видані збірники статей на підставі матеріалів конференцій, присвячених темі налагодження польсько-українських відносин у 1657–1659 рр.¹⁶.

Темою цікавилися науковці й з інших країн, крізь призму відносин Москви і Варшави проблему досліджували Тетяна Яковлева (у заміжжі Таїрова-Яковлева)¹⁷, Борис Флоря¹⁸.

У різний час було опубліковано значний масив епістолярної спадщини державних та політичних діячів України та Польщі, причетних до підготовки та укладення Гадяцької унії. Дуже важливим джерелом є опублікована, але досі недостатньо проаналізована епістолярна спадщина Івана Виговського та короля Яна Казимира II Вази, зокрема їхнє взаємне листування й листи до них державних діячів Польщі та представників козацької старшини¹⁹. Особливе значення цього джерела полягає у тому, що згадані документи походили з бібліотеки Костянтина Свідзінського й були передані до Бібліотеки Ординації Красінських у Варшаві, що згоріла разом з

¹³ Ossoliński Ł. *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009. 269 s.

¹⁴ Franz M. *Unia hadziacka – idea i marzenia. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* / red.: T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. Warszawa, 2008. S. 155–167; Pernal A. B. *The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 43–52; Rybałt E. *Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 695–703; Tazbir J. *Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 23–34.

¹⁵ Аналіз інших праць українських та польських істориків з проблеми також див.: Kowal T. *Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej*. URL: <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukraińskiej-4185>

¹⁶ Наприклад див.: Іван Виговський: збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди / упоряд. С. Ревуцький. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 103 с.; Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин: зб. наук. праць. Житомир, 2013. 182 с.; Гадяцька унія 1658 року: зб. статей / редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.; *Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018. Abstrakty: międzynarodowa konferencja naukowa (Hadziacz, 16 września 2018 r.)* / pod red. J. Malickiego i A. Zwiaginy. Warszawa, 2018. 59 s.

¹⁷ Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни*. Київ, 1998.

¹⁸ Флоря Б. *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*. Москва: Индрик, 2010. 656 с.

¹⁹ *Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. 2-е изд, съ доп.* Київ, 1898. Т. III. Отдель третій: Матеріали для історії Малоросії. С. 154–355.

більшістю згаданих рукописів під час придушення нацистами Варшавського повстання у серпні 1944 р.²⁰ Важливе листування між І. Виговським і королем Польщі опублікували також Василь Гарасимчук та Юрій Мицик²¹. Додаткові матеріали допоміжного характеру були видані в збірниках документів у Російській імперії²².

Незважаючи на появу значної кількості публікацій з теми дослідження, багато питань, утім, ще потребують належного вивчення. Чому відбувся відступ Війська Запорізького від Переяславської угоди 1654 р.? В яких обставинах опинилася козацька держава після смерті Б. Хмельницького, яким був її статус, як її сприймали у світі за гетьманства І. Виговського? Чи зумів наступник Б. Хмельницького забезпечити формування спільноти однодумців серед козацької еліти? Які конкретні дії, плани і наміри Московської держави та внутрішні чинники викликали формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини? Які основні причини викликали серед козацьких політичних еліт готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею? Спроба дати відповіді на вказані питання і є головною метою цієї наукової публікації.

Україна після смерті Богдана Хмельницького: втома від війни

У традиції істориків України, яку запозичили науковці з інших країн, прийнято період після Б. Хмельницького називати «Руїною». Переважна більшість українських вчених слушно, аргументовано й обґрунтовано віддавали належне Б. Хмельницькому як талановитому, харизматичному й авторитетному політичному діячеві, бачили в ньому видатного воєначальника і полководця та здібного дипломата. Однак в оцінках дій Б. Хмельницького було цілковито проігноровано той факт, що саме війни козаків проти Польщі дали початок руйнівним процесам в Україні, 10-річна війна виснажила сили народу й штовхнула його, образно кажучи, «з-під польського ярма в рабство Московського царства». Логічним наслідком була втома народу й початок «Руїни» ще за життя Хмельницького. Він не вирішив головної проблеми – не зумів забезпечити незалежність створеної ним держави, хоча, очевидно, зробив це виключно під тиском несприятливих зовнішньополітичних обставин, за яких жодна із сусідніх держав не могла погодитися на створення нової незалежної держави у Європі, хоч би й у результаті послаблення держави-сусіда.

²⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич (заст. голови), Я. Дашкевич та ін. Київ; Львів, 2004. С. 99. (Пам'ятки історії України).

²¹ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Львів, 1994. 122+154 с. [Львівські історичні праці. Джерела; вип. 1]; Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки*. Київ, 1999. Т. 14: Історія. Історичні джерела. С. 93–112.

²² Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербургъ: Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. IV: 1657–1659. 276 с.; Т. XI: 1672–1674: Прибавленія: 1657. Санкт-Петербург: Изд. археологич. комиссии, 1879. 710 с.; Т. XV: 1658–1659. (Дополнение к IV тому). Санкт-Петербургъ, 1892. 462 с.; Архивъ Юго-Западной Россіи (Архивъ ЮЗР). Киевъ, 1908. Ч. III. Т. VI: Акты шведскаго государственнаго архива, относящіяся к истории Малороссіи, 1649–1660. 58+419 с.

Війна зруйнувала економіку, зменшила обсяги торгівлі, сповільнила розвиток ремесел, а масові знищення сіл не сприяли надходженню податків до скарбниць сторін конфлікту. Тож і прості люди, і політичні еліти однаково у Польщі та в Україні розуміли потребу укладення тривалого миру й порозуміння. Ось як прокоментував це відомий дослідник доби І. Виговського В. Герасимчук: «Могло козацтво оспівувати славу безсмертного гетьмана, але простий нарід, знищений війною, пошестями і голодом та забираний раз-у-раз в ясир, проклинав гірко і тяжкими словами свою гірку долю... Як сказано, настрій мас по смерті Хмельницького, обхоплених непевністю про будуче, показував велику апатію до прикрої руйної минувшини. Загал української людности стремів до чогось такого, щоб радше будувало і підносило набуті здобутки до вартости щастя для всіх»²³.

Військо Запорізьке як держава-армія

Історично склалося так, що у 1648 р. війну за незалежність України від Польщі розпочало Військо Запорізьке – мілітарна структура, що під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького швидко трансформувалася у військову державу – адміністративно-територіальне утворення з усіма ознаками держави (народом, демократично обраним очільником, урядом, контрольованою територією, дипломатичними відносинами з іншими країнами, військом, власними судовою та податковою системами тощо), організоване на військовий зразок із типово мілітарним полковим управлінським устроєм на місцях. Після успішних воєнних дій і розширення контрольованої території Військо Запорізьке перетворилося з окремої армії зі спеціальним статусом та особливими привілеями своерідної територіальної гвардії Речі Посполитої у політично-військову структуру, що трансформувалася у військову державу, по суті, армію-державу.

Формально офіційно створену в Україні державу називали «Військо Запорізьке», але фактично вона не відображала закладеного в неї цього вузького змісту – це була Українська держава, хоча й територіально обмежена, до якої не входили всі тогочасні етнічні землі України. Однак це не було чимось винятковим, іншим країнам світу теж було властиво «не називати держав своїми іменами» (типовий приклад – Австрія, яку століттями офіційно називали «Священна Римська Імперія»).

Богдан Хмельницький був обраний гетьманом на Запорізькій Січі відповідно до всієї попередньої традиції обрання козацьких гетьманів і, як його попередники, у своєму титулі зазначав «гетьман Війська Запорізького», що було виявом військового характеру створеної ним держави. Утім, за 10 років ситуація змінилася: у його підпорядкування перейшло понад 20 полковників, влада яких була поширена на значні території. Відбувалося постійне територіальне розширення меж козацької держави з її поповненням землями, заселеними тогочасними предками сучасних українців, які усвідомлювали себе, послуговуючись тогочасною термінологією, «людьми грецької віри»²⁴.

У листуванні Б. Хмельницького з монархами країн Європи поряд з періодичним вживанням щодо українських земель історичної загальної назви «Русь» й

²³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 87. С. 20.

²⁴ Див.: Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1985. 187 s.

етноніма «руські» набула постійного використання назва «Україна», але в той час ні Б. Хмельницький, ні його наступники не зважилися «назвати речі своїми іменами» й офіційно перейменувати свою державу, замінивши титул з «гетьман Війська Запорізького» на «гетьман України». Масове усвідомлення українськими козаками себе як українців відбулося через багато десятиліть після так званої Хмельниччини.

За традицією, І. Виговський вживав титул «гетьман з Військом Запорізьким». Незважаючи на те, що у світі в той час відбувалося утвердження назви «Україна» щодо створеної козаками держави, Б. Хмельницький та І. Виговський не проголосили себе гетьманами України – жоден з них тоді не був готовим до такого революційного кроку, адже козаки сприймали себе спадкоємцями і представниками «народу руського» від часів Київської держави IX ст., не ототожнюючи з ним підданих царя Московської держави, яких вважали московитами. Парадокс полягав у тому, що була створена й зміцнена держава в межах країни, яку називали Україною. Однак І. Виговський та інші ідеологи вирішили “віддати данину традиції” й повернутися до Русі зі столицею в Києві як держави, що в разі успішної конфедерації з Польщею і Литвою могла б у перспективі ефективно протистояти експансії Кремля на Захід.

З іншого боку, тоді жодна держава не була зацікавленою у виникненні нової великої держави у Східній Європі. Як наслідок, протягом десятиліття гетьманства Б. Хмельницького очолювану ним державу називали «Військо Запорізьке», хоча «Україна» була загальноживаною в Європі назвою самої країни, в якій цю державу створили.

В історіографії Російської імперії з ідеологічних підстав вживали штучно запроваджені й історично не виправдані політичні терміни «Мала Русь чи Малоросія», у польській – «Військо Запорізьке», а в західних джерелах цей народ називали «козаками». В документах та історіографії зазвичай використовують одночасно три терміни («Україна» і «Русь» щодо країни і «Військо Запорізьке» щодо держави). У дослідженні дотримано притаманну для істориків традицію вживання цих термінів як синонімів²⁵.

Формування спільноти однодумців серед козацької еліти

На час обрання гетьманом під владою І. Виговського була генеральна старшина (політично найвпливовіші – генеральний писар Іван Груша, генеральний обозний Тимофій Носич, генеральний суддя Самійло Богданович (за деякими даними, його прізвище було «Богданович-Зарудний»), генеральний осавул Іван Ковалевський) та 23 полковники, з них 12 у Лівобережній Україні:

- борзнянський Самійло Курбацький;
- гадацький Павло Єфремович Апостол (Царенко) (під владою і контролем якого було 12 сотенних міст);
- іркліївський Матвій Панкевич (у деяких джерелах його названо також Папкевич або Палівич);

²⁵ Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Україний» в офіційному дискурсі Війська Запорізького (1649–1659 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 15. С. 41–79.

- кропивенський (Кропив'янський) Філон Джеджалій (відомий теж як Джалалій);
- лубенський Павло Швець-Омелянович;
- миргородський Григорій Лісницький (згодом Олесь Козел, пізніше Степан Довгаль);
- могилівський Іван Нечай;
- ніжинський Григорій Гуляницький;
- переяславський Іван Кульбака (згодом Павло Тетеря, а від зими 1658/1659 р. Тиміш Цицора (Цецора));
- полтавський Мартин Пушкар (після перемоги Виговського над Пушкарем Філон Гаркуша, а від 1659 р. Федір Жученко);
- прилуцький Петро Дорошенко;
- чернігівський Оникій (Іоанікій) Силич.

У Правобережній Україні І. Виговському були підпорядковані такі 10 полковників:

- білоцерківський Яків Люторенко (від 1658 р. Іван Кравченко);
- брацлавський Михайло Зеленський (згодом Іван Сербин, а після загибелі під час походу проти М. Пушкаря – Дмитро Солонина);
- кальницький Андрій Безштанько;
- канівський Андрій Бутенко;
- київський Павло Яненко-Хмельницький (небіж покійного гетьмана, згодом Василь Дворецький та Іван Якименко);
- корсунський Іван Гуляницький;
- паволоцький Іван Богун;
- уманський Михайло Ханенко (згодом від літа 1658 р. Іван Безпалій, який після поразки М. Пушкаря очолив промосковську опозицію І. Виговському);
- черкаський Федір Джулай;
- чигиринський Антін Жданович (посол до Речі Посполитої у 1653 р.)²⁶.

Ще під час діяльності на посаді генерального писаря І. Виговський зумів заручитися підтримкою переважної більшості лівобережних полковників, серед яких були його прибічники. Самійло Величко у своєму літописі згадував серед прихильних до гетьмана полковників насамперед миргородського Г. Лісницького, ніжинського Г. Гуляницького, лубенського П. Шевця, чернігівського І. Силича (Величко назвав його «Силичич»), прилуцького П. Дорошенка²⁷. Відомий історик М. Костомаров перелічував полковників, які активно підтримали І. Виговського: миргородський Г. Лісницький, чернігівський І. Силич, корсунський Тимофій Іван Кульбака, ірклівський М. Папкевич, уманський М. Ханенко, паволоцький М. Суличич, ніжинський

²⁶ Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. *Пам'ятки України*. 1990. № 1. С. 11–13; № 2. С. 18–20. Уточнено на підставі зіставлення даних з працею Юрія Гаєцького: Gajecy G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. Vol. 1. 394 p.; Vol. 2. P. 565–625.

²⁷ Величко С. В. *Літопис / пер., комент., покажч.* В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич; ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень та ін. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 229.

Г. Гуляницький, київський П. Якименко (якийсь час також наказний київський полковник Василь Дворецький)²⁸. До переконаних одностумців гетьмана належав також моголівський полковник І. Нечай. Швидко, однак, І. Виговський зумів різними способами привернути на свій бік переважну більшість решти полковників²⁹.

Микола Костомаров так охарактеризував представників української шляхти та козацької старшини, які підтримали І. Виговського: «Його ревними співрозмовниками були його двоюрідні брати, Виговські: Данило, одружений з дочкою Хмельницького, Оленою, Костянтин і Федір, дядько його Василь, овруцький полковник, і племінник Ілля; вихователі молодого Юрія: генеральний суддя Богданович-Зарудний, осавул Ковалевський і миргородський полковник, що займав посаду товариша генерального судді – Григорій Лісницький, суперник Виговського; Іван Груша, після обрання Виговського в гетьмани призначений генеральним писарем; обозний Тимофій Носач, людина без утвору, якою відрізнялися його товариші, але з природним розумом; переяславський полковник Павло Тетеря, людина без обдарувань, але з освітою; прилуцький полковник Петро Дорошенко, лубенський Швець, чернігівський Іоаннікій Силіч, знаменитий Богун; тоді вже полковник не винницький, а паволоцький; подільський полковник Євстафій Гоголь, піддністрянський [насправді брацлавський – А.Б.] – Михайло Зеленський, уманський – Михайло Ханенко, колишній київський полковник [Антон] Жданович, замінений за волею царя за похід проти Польщі – люди також здобули освіту. До цієї партії належали деякі знатні українські козацькі та шляхетські роди, а саме: Сулими, Лободи, Северини, Нечаї, Гуляницькі (з них один, Григорій, біг з України після білоцерківського миру, а потім повернувся і був призначений ніжинським полковником), Головацькі, Хмелецькі (родичі страченого в Паволочі за прихильність до Русі), Мрозовицькі (славний у народній пам'яті *Морозенко*, ...)»³⁰.

Остаточне утвердження при владі І. Виговського відбулося під час ради козацької старшини у Корсуні. Сам Виговський, який приїхав до цього міста, скликав 11 жовтня 1657 р. полковників, віддав їм булаву і сказав: «Не хочу бути у вас гетьманом: цар колишні вольності у нас забирає, і я в неволі бути не хочу». Полковники віддали йому назад булаву і говорили, щоб був у них гетьманом. «За вольності будемо стояти всі разом», – сказали вони і вирішили відправити посла до царя, щоб все було по-старому. Виговський взяв булаву і, коли підняв її, мовив: «Ви, полковники, повинні мені присягати, а я государеві не присягав, присягав Хмельницький»³¹.

Укріплення системи особистої влади за підтримки очільників військово-цивільної адміністрації на місцях стало важливою запорукою для зміцнення державності й реалізації внутрішньо- та зовнішньополітичних планів гетьмана.

²⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 91.

²⁹ Детальніше див. параграф «3.1. Гетьман Іван Виговський, його соратники і противники» монографії: Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 118–149.

³⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 41, 45–47.

³¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен в пятнадцати книгах. Москва, 1961. Кн. V. Т. IX–X. С. 16; № 26. 9 октября 1658. Отписка Киевских воеводь, съ вьстями о намерениях казаков и их сосьдей, о событияхъ въ Украинь, въ Корсунской радь и проч. *Акты ЮЗР*. Т. IV. С. 34.

Принцип «поділяй і володарюй» щодо України в міжнародній політиці Москви улітку 1657 р.

Молода держава Б. Хмельницького опинилася перед великою кількістю викликів. Гетьман прагнув використати інші держави для ведення власної політики державного будівництва в Україні. Одного з потенційних партнерів він вбачав у Московській державі, на той час ослабленій тривалими війнами і внутрішніми міжусобицями. Проте ці розрахунки виявилися найбільшою геополітичною помилкою. Насправді дуже швидко після підписання березневих статей 1654 р. зовнішня політика Москви у відносинах з іншими державами щодо українського питання стала очевидною: у жодному разі не дозволити Б. Хмельницькому створити потужний блок європейських держав, що міг би з часом протистояти Московському царству, а тому головним наміром царських посланців було не просто розсварити Військо Запорізьке з усіма його тогочасним дійсними й потенційними союзниками (королями Швеції та Польщі, семигородським князем та господарем Валахії (тогочасна назва Молдавії)), а й перетворити їх на взаємних ворогів. Факт цього зафіксував у своєму щоденнику посол Семигородського князівства Ференц Шебеші, який протягом червня–серпня 1657 р. перебував у Чигирині. Він констатував, що незадовго до смерті Б. Хмельницького до нього з Москви прибуло два послы й «посольство їх було у тому, щоби гетьман порвав зв'язок з королем шведським і князем семигородським й пішов з ним разом спершу на обидвох валаських господарів, згодом на Семигороддя, а потім повернув би проти Польщі»³².

На противагу цьому Б. Хмельницький вважав першочерговим завданням своєї політики укласти мир зі Швецією та Польщею й намагався схилити до того ж Кремль. Проте в Москві не поспішали йти назустріч планам гетьмана. Під час прийому П. Тетері у Посольському приказі 14 серпня 1657 р. на висловлені побажання Хмельницького бояри обмежилися загальними обіцянками без будь-яких зобов'язань чи гарантій, що зводилися до заяви: «Якщо польський і шведський король з царської волі прагнутимуть миру, то царська величність погодиться на мир»³³.

Після обрання гетьманом І. Виговського цар не поспішав надавати йому реальну військову допомогу, оскільки Москва, втілюючи в життя гасло «поділяй і володарюй», була зацікавлена не в посиленні, а в максимальному послабленні України як зовнішніми агресіями, так і внутрішніми чварами й міжусобицями. Тож після смерті Б. Хмельницького Виговський був схильний вважати перехід України у підданство Московського царства політичною помилкою. З цієї метою він від часу свого обрання гетьманом намагався проводити не залежну від Москви політику. Незабаром після обрання гетьманом він вирішив укласти союз зі Швецією, Кримським ханством та конфедерацію з Польщею.

³² Хаванова О. В. V. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.* / ред. кол.: М. С. Мейер (рук. проекта) и др. Москва: Гуманитарий, 2007. С. 341–365.

³³ Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 700; Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 27.

Натиск і відсіч: наступ Москви на свободу українських козаків і їхня реакція

Своїми діями незабаром після Переяславської ради 1654 р., а саме порушенням березневих статей царя з Б. Хмельницьким, Москва проігнорувала підписані з гетьманом угоди. Спочатку це порушення виявилось в тотальному нехтуванні інтересами козацької держави під час двосторонніх переговорів короля Польщі з царем Московської держави й відтак під час підписання між ними миру без допуску козацьких послів до роботи московсько-польської комісії у 1655 р. Згодом, від серпня 1657 р., відразу ж після смерті Хмельницького, Москва розпочала активний наступ на права й свободи створеної ним держави.

Цар Алексей Михайлович 4 серпня 1657 р. прийняв козацьке посольство під керівництвом полковника П. Тетері, яке було скероване ще в останні дні життя гетьмана Б. Хмельницького. Посол виголосив промову, суть якої зводилася до декларативних запевнень у лояльності й віронопідданстві козацтва цареві. Натомість Тетері ставили питання, що свідчили про намір збирати податки з України для Московської держави й тільки за наказом звідти централізовано виділяти частину на оплату козацького війська. За затвердженими статтями Переяславської угоди 1654 р., в містах козацької держави мали перебувати царські урядники, збирати різні доходи для царя і віддавати тим, кого він мав прислати, і вже з цих поборів платити козацькій старшині, та не більше, ніж для 60 000 вояків Війська Запорізького (загальна кількість якого разом з тими, хто не внесений до офіційного реєстру, насправді була значно більшою). Натомість козацькі полковники податків «на казну государеву» в Україні до того часу не збрали, виправдовуючи ігнорування цих вимог тим, що їхній гетьман усе сам збирав і сам видавав платню козакам. У Москві ж вирішили «прибрати до рук» податкову систему й контроль над козацьким військом в Україні. «Офіційною версією» для виправдання цієї політики було лицемірне пояснення наступу на «вольності Війська Запорізького» не прагненням забезпечити швидке надходження коштів до царської казни, а нібито «турботою», щоб «прості козаки» «отримували своєчасну платню», бо «государ дізнався, що козаки бунтували проти гетьмана і полковників», «прибутки збирали для себе», а їм «платні не давали». У відповідь Тетеря ніби погодився зі слухністю наведених аргументів, але водночас повідомив, що через хворобу гетьмана «нам тепер з гетьманом сперечатися не можна, тому що [це] буде йому не любо». Оголосили посланцеві і другу причину незадоволення царя: «Гетьман не виконав статті, щоб не приймати іноземних послів; царська величність все сприймав милостиво, тому що гетьман писав з покорюю. Так гетьману і всьому війську, бачачи таку милість, треба знати і обіцянки своєї виконувати, бо за всяке хрестозлочинство [*крестопреступление*] треба боятися гніву Божого». Проте Тетеря, остерігаючись схильного до бурхливих спалахів гніву гетьмана, відмовився переказувати йому сказані «повчання» й «прямим текстом» заявив у Москві: «Все це правда, – тільки ми всього цього гетьману сказати не можемо»³⁴.

³⁴ Документи і бумаги о приезде к царю полковника Павла Тетери, посланца гетмана Богдана Хмельницкого («разговор» его с думными людьми Посольского и др. приказов: о польских, крымских и молдавских делах, об участии в Виленской комиссии по вопросу

На козацькій раді 26 серпня 1657 р. почалися вибори гетьмана, які через три дні закінчилися обранням І. Виговського. Тим часом, ще не знаючи про вибір Виговського гетьманом, Алексей Михайлович відправив в Україну стольника Васілія Кікіна оголосити Війську Запорізькому, що цар, якому Богдан повідомив про ворожі задуми кримського хана, послав на допомогу козакам своє військо під командуванням князя Григорія Григоровича Ромодановського і Васілія Борисовича Шереметева, й найближчим часом на козацьку раду як його представники мають прийти Алексей Нікітович Трубецькой і Богдан Матвійович Хитрово. Услід за Кікіним 2 вересня до Чигирини прибув наблизений до царя Артемон Матвеев, голова московських стрільців, «альтер его» володаря. Він заявив, що цар, довідавшись про смерть Хмельницького, прислав боярина і казанського намісника князя Алексея Трубецького, а з ним Богдана Матвійовича Хитрово, воєводу Ржева, і думного дяка Ларіона Лопухіна з товаришами до Києва. Наказав Виговському з'явитися до Трубецького з полковниками усіх полків та значних міст для обрання гетьмана в присутності посланця царя «як спостерігача», щоб присягнути на вірність цареві³⁵.

В інспірованому Москвою переобранні гетьмана ховався злий намір позбавити його влади й підтримати обрання покiрнішого претендента на гетьманську посаду, розраховуючи, що такий кандидат на гетьманство не чинитиме опір наступові Кремля на права і свободи України. Проте коли П. Тетеря довідався про вимогу з Москви скликати повторно раду козацької старшини для обрання гетьмана в присутності Трубецького, то порадив гетьману не йти на таку раду, застерігаючи, що цар через свого посланця планує позбавити Виговського влади³⁶.

Політика поступового впровадження агресивних намірів Москви супроводжувалася брутальною поведінкою стрільців прибулих її військ в Україні³⁷.

Вступ війська Московського царства в Україну

Після того, коли 10 серпня до Москви надійшла звістка про смерть Б. Хмельницького, під час прийому П. Тетері у Посольському приказі 14 серпня 1657 р., на висловлені побажання Б. Хмельницького гетьманському посланцеві було

о наследовании царем Алексеем Михайловичем польского престола по смерти короля Яна Казимира, о постройке домов для стрельцов в Киеве, о количестве реестровых казаков и размерах жалованья им и их начальным людям, о сборах в казну, о запрещении гетману принимать иностранных послов и участвовать в войнах соседних государств без разрешения царя. 3 августа 1657 (7165). *Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА)*. Ф. 229. Оп. 1. 1657 г. Д. 22. Л. 1–10; Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 700; Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 8–9.

³⁵ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 20.

³⁶ Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 706.

³⁷ Список со списка белорусского письма царю Чаусовского полковника Ив[ана] Нечая об обидах ему от Вас[илия] Борисовича] Шереметева и от воевод Оршанского, Мстиславского, Шкловского, Минского и т. д.), 35–38. *РГАДА*. Ф. 229. 1659 (7167) г. Оп. 1. 1658 г. Д. 27. Л. 1–38; Приезд в Москву города Конотопа протопопа и мещан с гетманскою к государю грамотою о судном деле конотопских жителей с путивльскими боярами, их разоряющими. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1657 г. Д. 11. Л. 1–141.

оголошено, що цар наказав вирушити на захист України Ромодановському і Василію Шереметєву з військом, а для вирішення «великих государевих справ» додатково будуть послані князь Алексей Трубецькой, намісник Ржевський, Богдан Хитрово і думний дяк Іларіон Лопухін³⁸.

У відповідь, однак, П. Тетеря відверто виступив проти введення війська Московської держави в Україну, мотивуючи це можливим поширенням негативних чуток та настроїв: «У нас тепер перед ворогами спасіння немає, а у Війську багато нерозумних людей, які стануть думати, що царські бояри йдуть з військом за тим, щоб Військо Запорізьке чимось утруднити, а нам тепер [царського] війська не треба»³⁹.

Згодом посол царя Артамон Матвєєв у розмові з І. Виговським виправдовував введення фактично окупаційних військ Московської держави в Україну наданням допомоги Війську Запорізькому проти Польщі: «Та ще Павло Тетеря, коли був у Москві посланцем у государя, то просив оберегати вас проти ворогів ваших; і тепер наказано князю Ромодановському йти нашвидкуруч з кінними та пішими людьми, та велено також боярину Василію Борисовичу Шереметєву вислати кінних і піших; а ти, гетьман, накажи приготувати їм запаси і підводи»⁴⁰.

Насправді ж посланці Кремля прагнули утвердження влади царя в Україні – розміщення війська Московського царства з метою наступу на незалежність козацької держави. Ось як прокоментував їхні наміри польський історик Ф. Гавронський: «Відтак вони звернули увагу на те, що гетьман “просив” військо для безпеки кордону, а цар прийняв це прохання і розмістив у Києві 3000 воїнів, гетьман же не дав їм ні їжі, ні навіть місця для поселення і будівництва. Цю справу, важливу й правильну зі свого бачення, Москва постійно висувала на перший план, прокладаючи собі шлях до встановленої мети...»⁴¹.

Після від'їзду А. Матвєєва у містах України поширилися тривожні звістки. Цар вимагав, як писав згодом у своїй хроніці Йоахім Єрліч, щоб у козаків був гетьман, якого він їм дасть, щоб воєводи були в усіх містах і містечках, щоб прибутки надходили до царя, щоб Юрія Хмельницького відправили до Москви з усім батьківським майном, щоб кількість козаків обмежили до 12 000 осіб, а царським солдатам виділили житло, як це раніше робили для вояків «кварцяного» війська Польщі. Ці вимоги не припали до душі козакам, гінця (про кого йдеться – невідомо, можливо, про А. Матвєєва) ударили кілька разів кулаками, а потім і якимось тупим предметом, кажучи, що «[так] може бути і вашому царю». На закид до представників козацької старшини про потребу дотримуватися присяги вірності цареві посланець Московської держави почув від одного з них гостру відповідь: «Помер Хмельницький, який присягнув, а з ним померла присяга»⁴².

На генеральній раді, скликаній І. Виговським до Корсуня 3 жовтня 1657 р., був присутній – як доповіли царю – гетьман із полковниками та «значнішими

³⁸ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 27.

³⁹ Соловьєв С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 11.

⁴⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 61–62.

⁴¹ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 26.

⁴² Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka... Warszawa: Maur. Wolff, 1853. Т. 1. S. 210.

козаками». Він демонстративно склав булаву перед полковниками і сказав, що не може бути гетьманом, бо цар прислав йому пункти, які забиратимуть у козаків колишні вольності, а він, гетьман, не хоче жити в неволі. Генеральний суддя Самійло Богданович і полковники дали йому булаву і попросили його бути гетьманом, і всі вони заявили про готовність підтримувати гетьмана в обстоюванні козацьких вольностей. Павло Тетеря і ніжинський полковник Г. Гуляницький, полтавський М. Пушкар, прилуцький П. Дорошенко та іркліївський полковник Ф. Джеджалій встали й заявили, що виконуватимуть усе, що їм накаже гетьман. Брацлавський полковник М. Зеленський та І. Богун виступили за розрив відносин з царем, бо його радники були недоброзичливими, вони переконали б його повести козаків у рабство і відібрати їхні пільги. Рада постановила надіслати до царя посланця Юрія Міневського, корсунського осавула, зі звітом про обрання Виговського і з проханням підтвердити всі колишні привілеї. Виговський узяв булаву, і всі вони під присягою зобов'язалися стояти за гетьмана та свої давні вольності. До Корсуня прибули з гетьманом шведські, турецькі, польські та інші посланці⁴³.

Коментуючи політику Москви й згадану раду, М. Костомаров писав, що гетьман формально пообіцяв підтримати військо з Московської держави, але «як почувли старшини, то стали бачити в цьому таємний намір порушити їхні права. Негаймо з'явилося великоросійське військо і стало двома загонами: один, з Ромодановським, – у Переяславі, другий, з Ляпуновим, – у Пирятині. Очікували, як було оголошено, ще приходу Трубецького з товаришами; це особливо лякало старшин, бо не сказано було, для яких справ прийде це військо. Артамон Матвеев привіз наказ збирати по Україні запаси на прогодовування війська з доходних статей (оренд); а всі ці статті були в розпорядженні старшин і вони вбачали тепер у цьому зазіхання на свої доходи. Потрібно було всю цю справу запропонувати на обговорення ради. Рада зібралася в призначений день. ... Рада відбувалася у полі. Виговський поклав свою булаву і бунчук, поклонився зібранню і сказав, що йому надіслані від царя такі пункти, щоб у козаків колишні вільності забирати. “Я в неволі бути не хочу”, – додав він, і відмовлявся від гетьманства. Він оголосив, що рада може вибрати іншого гетьмана, і поїхав геть. Тоді керівні люди пішли за ним, повернули і почали просити, щоб він залишився на гетманській посаді. Суддя Самійло Богданович-Зарудний вручив йому булаву. “Ми, – казали козацькі старшини, – стоятимемо за свої вільності заодно, щоб у нас нічого не відібрали, щоб не було зміни; щоб як раніше були, так щоб і тепер залишилися ми, вільні”. Виговський, ніби виконуючи загальну волю, прийняв знову булаву. Цією церемонією і скінчилася рада»⁴⁴.

Наступного дня, 4 жовтня 1657 р., відбулася друга рада. Скерований путивльським воєводою шпигун, «посадський чоловік» Миколка «затесався між козаками» (або, можливо, заховався там, де відбувалася рада), і передав потім інформацію про це своєму керівництву під час «розпитування». Виговський, зокрема, сказав: «При покійному гетьмані Богданові Хмельницькому в нас не бувало нарад і ради, але тепер ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової ради не робитиму

⁴³ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 34; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 17.

⁴⁴ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 61–62.

жодних справ. Нині я оголошую вам: прислав до нас шведський король, кличе нас до себе в союз [шпигун у своєму донесенні сказав «у підданство», але в листі Бутурліна було згадано про *союз*, а не *підданство* – А. Б.]. Навіщо ми, без його государеві відомості, домовилися з Ракоці; хоче, щоб Антона Ждановича покарати: “Ви вже спочатку зрадили шведському королю, зрадили і кримському хану і Ракоці угорському і пану волоському, а тепер і нам хочете зрадити. Чи довго вам займатися такими пустощами [шалостями]?”.

Гетьман хотів, очевидно, посилити невдоволення царською владою в Україні, але в той же час вигороджував себе, якби звістки про те передчасно дійшли би до Москви, і тому став запитав присутніх на раді: “Тепер, без жодних пустощів, дайте мені пораду, як вчинити?”. Проте правобережні полковники – Зеленський, Богун і ще один із полковників відповіли: “Нам, пане гетьмани і всі панове-рада, не годиться бути під царською величністю: він, государ, до нас милостивий, та керівні його люди до нас не добрі, намовляють государю, щоб навести нас у велику неволю, і гідність відібрати!”. І. Виговський вирішив послати до царя посольство і просити про непорушення вольностей Війська Запорізького. “І всі тоді, – писав Бутурлін у своєму донесенні до царя: – між собою душами укріпилися, щоб їм усім за гетьмана і за свої права і старі вільності стояти заодно. І багато інших непристойних речей у них було”⁴⁵.

Незабаром після цього І. Виговський утвердився при владі й підписувався як гетьман, а не як виконувач обов’язків гетьмана (відповідно до запропонованого на одній з рад формулювання «на той час гетьман»). За твердженням М. Костомарова, «з цих пір, мабуть, Виговський викинув зі свого підпису вираз: “на той час [гетьман]”, на який, за словами українського літописця, погодився як на умову, коли козаки на першій раді вручили йому булаву»⁴⁶.

Очевидно, що скеруванням своїх воєвод та війська цар вирішив посилити військову присутність Московської держави в Україні, що добре зрозуміли І. Виговський та представники козацької еліти. Із часом козацькій розвідці вдавалося викрити також інші таємні плани Кремля. На початку жовтня 1657 р., наприклад, миргородський полковник Г. Лісницький зізнався одному зі знайомих, що йому стало відомо про скорочення Війська Запорізького до 10 000 козаків, зменшені військові сили яких буде замінено московськими: цар пришле в Україну князя Трубецького з військовими гарнізонами, які будуть дислоковані в українських містах (Чернігові, Переяславі, Ніжині, Білій Церкві, Корсуні, Прилуках та інших) і яким треба буде давати харчування коштом їхніх жителів⁴⁷.

Звістки про прихід війська Московської держави та агресивні наміри Кремля щодо України викликали хвилю невдоволення і серед козаків, які не бажали обмеження влади гетьмана, своєї свободи та прав, і серед селян, які не бажали зростання податків та поборів з боку агресивних сусідів. Полковники писали про це по со-
тнях, де люди почали збиратися на ради й обговорювати ці листи. Миргородський

⁴⁵ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 62–63.

⁴⁶ Там само. С. 64.

⁴⁷ Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 355; Акты ЮЗР... Т. IV. С. 32–33.

полковник Г. Лісницький з Лівобережної України розіслав по сотнях свого полку листа такого змісту: «Ми присягали його царській величності, щоб нам за звичаєм бути на своїх вільних правах у Війську Запорізькому, і були ми вірні в підданстві його царської величності до смерті гетьмана Богдана Хмельницького; а тепер іде на нас боярин царський князь Трубецькой з військом, та князь Ромодановський із ратними людьми; і вам наказано давати їм живість беззаборонно; хочуть учинити в Україні містами воєвод: у Києві, Чернігові, Переяславі, Умані й інших, щоб всюди їм давали живність, і брати на государя всі податки з народу; а козацького війська тільки й залишиться, що в Запоріжжі десять тисяч, і вони будуть отримувати з наших доходів платню від *оренд* та млинів; а більше вже й не буде Війська, а стануть усі міщанами та селянами; а хто не захоче бути міщанином або селянином, той буде в драгунах і солдатах. Кримський же хан надсилає до нас [послів] і просить, щоб ми, як і раніше, були з ним у дружбі. І від нас не вимагає жодних поборів....». Інші козацькі полковники по правому боці Дніпра демонстрували ще більшу готовність захищати свої права й розсилали на лівий бік універсали, в яких писали: «Ми, задніпровські козаки, не звикли до неволі, і не хочемо її. А якщо ви піддастесь царській волі, то ми з татарами на вас війною підемо»⁴⁸.

Полковник Григорій Лісницький, який після смерті Богдана приїхав із Чигирина до Миргорода, зібрав на своєму полковницькому дворі раду сотників і говорив їм: «Надсилає цар московський до нас воєводу Трубецького, щоб Війська Запорозького було тільки 10 000, та й ті повинні жити в Запоріжжі. Пише цар кримський дуже ласкаво до нас, щоб йому піддалися; краще піддатися кримському ханові: московський цар всіх вас драгунами і невільниками вічними зробить, дружин і дітей ваших у постолах личних ходити змусить, а цар кримський в атласі, оксамиті і чоботях турецьких ходити дасть». Коли сотники й отамани відмовили та заявили, що не хочуть піддаватися «бусурманам», Лісницький надіслав грамоту в Константинов: «Були ми в підданстві у його царської величності по своїй волі до смерті гетьмана Богдана Хмельницького; а тепер йдуть до нас воєводи Трубецькой і Ромодановський з військом, і ви повинні будете давати їм харчі та всяку живність; по наших містах хочуть посадити царських воєвод і живність їм давати, а які податки брали на короля і на панів, і ті податки будуть брати на государя; війську бути в Запоріжжі всього десятьом тисячам: інші будуть або міщанами, або хлопами, а хто не хоче бути міщанином, тому бути в драгунах»⁴⁹.

Іван Виговський відкрито позиціонував себе як захисник козацьких «прав та вольностей» і в середовищі козацтва, і перед посланцями царя. Ось як охарактеризував його тогочасну політику М. Костомаров: «17 жовтня в Братському монастирі єпископ чернігівський Лазар Баранович покликав гетьмана та старшину на обід. “Проте я тепер боюся, – заявив тоді гетьман, – государевого гніву, що його указ вибрали гетьманом: ми отримали грамоту від государя, а в ній я названий не гетьманом, а писарем”. Тоді ж генеральний суддя Самійло Богданович промовив таку мову: “Коли ми, козаки, піддалися під високу руку його царської величності, то

⁴⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 70–71.

⁴⁹ Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 16.

государова милість була до нас така, щоб вольностей наших у нас не віднімати; а тепер надіслані до нас пункти, за якими доводиться втратити самі вольності; а ми як були під королівським володінням, то в нас вольностей король не забирав; ми ж відступили від короля і піддалися під государевий високий захист тільки заради обори християнської віри від ляхського гоніння, щоб нам не бути в католицькій вірі, або в унії”. Під час банкету І. Виговський звернувся до В. Бутурліна з проханням: “Нехай государ нас завітає: не накаже у нас віднімати колишніх вольностей”⁵⁰.

Тоді І. Виговський не виступив відкрито проти скерування царем в Україну війська під командуванням Григорія Ромодановського, розраховуючи використати його для розгрому опозиції на чолі з Я. Барабашем та М. Пушкарем. Однак ці плани були занадто наївними, оскільки Москві був не просто вигідним, а й навіть потрібним внутрішній розкол і міжусобиці в Україні, тому в Кремлі не планували скерування цього війська для боротьби проти «антигетьманської Фронди полковників та черні». З Києва гетьман виїхав до Переяслава, а 24 жовтня побачився з Ромодановським у присутності своїх старшин: обозного Тимофія Носача, полковника Павла Тетері, Федора Богдановича, Івана Ковалевського і свого брата Данила. Ромодановський до того часу два місяці стояв під Переяславом з «ратними людьми» і не отримував жодних запасів харчів. Він скаржився, нібито його прислали на прохання Війська Запорізького, щоб обороняти Україну від її ворогів, а харчування для царського війська не дають, і погрожував повернутися туди, звідки прийшов. Незважаючи на підозру, яка виникала щодо мети вступу царського війська, гетьман намагався всіма способами затримати Ромодановського і дуже невимушено з ним говорив, подібно до того, як це було на раді в Корсуні. Він пояснив невідачу запасів тим, що в Україні після смерті Б. Хмельницького, він, Виговський, ще не був справжнім гетьманом: не було ще зверхника, якому всі однаково би підпорядковувалися. Заявляв, що вороги нападуть на Україну, тільки-но військо Московського царства відступить геть, і, нарешті, описував внутрішній неспокій краю. «Після Богдана Хмельницького, – казав він, – у черкаських містах учинився заколот і пустощі та бунт; а як скоро ти, окольничий його царської величності і воевода князь Григорій Григорович, прийшов у черкаські міста з ратними людьми, то, милістю Божою та государевим щастям, всі втішилися; тепер у Запоріжжі великий заколот: хочуть побити своїх старшин і піддатися кримському хану! Я ... за такі заворушення, бунти і зраду царської величності поїду їх утихомирювати з військом, а ти, окольничий і воевода, з ратними людьми перейди за Дніпро; з тобою будуть полковники: білоцерківський, уманський, брацлавський та інші; а я розберуюсь з бунтівниками і зрадниками».

Проте Г. Ромодановський відповів, що не піде за Дніпро без волі государя. І. Виговський через три дні після того даремно знову просив його і повідомляв, що спіймані татари під час допитів визнали, що хан збирається з польським військом нападати на Україну. Намагаючись перевести Ромодановського за Дніпро, Виговський, очевидно, не довіряв князеві Ромодановському й не був впевнений, що той не підтримає бунт М. Пушкаря й не перейде на його бік. Гетьман хотів відрізати військо Ромодановського від сил князя Трубецького і змусити його перейти у Правобережну Україну – туди, де будь-який заколот війська з Московської

⁵⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 65–66.

держави козаки та інші місцеві жителі зустріли би з обуренням і з протидією, і де Ромодановський не зміг би подолати спротив⁵¹.

Іван Виговський 25 жовтня прибув з Києва до Переяслава на нараду з Г. Ромодановським і знову вимагав, щоб князь перейшов з царським військом через Дніпро і приєднався до білоцерківського, уманського, брацлавського та інших полковників. Виговський розпочав економічну блокаду Запорізької Січі, щоб приборкати опозиціонерів, стверджуючи в листах до Москви, що ті хочуть вбити козацьких старшин і здатися ханові, який разом з польським військом планує напасти на українські міста, тільки-но вдарять перші морози. Виговський пообіцяв приєднатися до царської армії після придушення виступу бунтівників. Ромодановський скаржився, що, очікуючи Виговського, сім тижнів перебував під Переяславом, а прибулий з ним Лев Ляпунов з іншими «ратними людьми» – під Пирятином: «А ви не прийшли, у війська не було їжі, багато коней загинуло, а нам цар звелів повертатися до Білгорода, коли не буде їжі, і ти її не даш. Без царського наказу за Дніпро не піду». На це гетьман застеріг: «Якщо ви цього не зробите, татари з ляхами, бачачи заворушення в нашій країні, вторгнуться, і тоді полки перед Дніпром здадуться полякам, а інші – ханові»⁵².

Проте й ці аргументи не дали очікуваного ефекту: Г. Ромодановський категорично відмовився допомогти І. Виговському в його боротьбі проти внутрішньої опозиції. Очевидно, Москва зайняла двоїсту позицію: на словах нібито виступала за примирення сторін конфлікту, насправді ж не вважала доцільним вдаватися до будь-яких дій, що сприяли би посиленню й утвердженню Виговського при владі. Незабаром після цього, 19 листопада 1657 р., посол І. Виговського Даніель Олівеберг у листі до Карла Густава Х стверджував, що до козаків прибув московський посланець і вимагав, щоб їх було разом 40 000, зокрема на Запоріжжі – 12 000, в Україні – ще 22 000, а решту потрібно знову зробити селянами. Військо Запорізьке мало відмовитися від трьох воєводств (ніжинського, переяславського і білоцерківського), куди прибудуть московські воєводи, яким козаки підкорятимуться, і нарешті, новим гетьманом треба обрати Юрія Хмельницького. Козаки зібралися в Корсуні у великій кількості і звідти надіслали до Москви звернення, у якому твердили, що не можна обмежувати кількість козаків, не можна віддавати цареві міста, яким не загрожує небезпека, і не можна дозволяти татарські напади й віддавати свою булаву Ю. Хмельницькому – недосвідченому хлопчику. У відповідь цар надіслав їм на допомогу 10 000 людей, які були в Переяславі, і пообіцяв ще 80 000⁵³.

Від прибуття в Україну нового царського посла Богдана Хитрово політика Москви була спрямована на збільшення її військової присутності, тобто на зміцнення чинника сили з одночасними домаганнями зменшення реальної кількості Війська Запорізького до 60 000 козаків. Було намічено перші кроки до поступової широкомасштабної окупації України військами Московської держави. Фактично тоді було «винайдено формулу маскування воєнної агресії», яку Кремль активно застосовував багато століть після того щодо України й інших загарбаних країн:

⁵¹ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 67–69.

⁵² Kubala L. *Wojny duńskie...* S. 93.

⁵³ Архивъ ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 339.

«введення обмеженого військового контингенту» нібито для «захисту інтересів місцевих жителів» перед «несправедливим» місцевим правителем.

На раді в Переяславі Б. Хитрово оголосив зібраним царську волю, щоб у великих козацьких поселеннях, у Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших були воєводи та московські бригади, як і в Києві, і всюди, де це видасться потрібним Москві. Ці міста мали бути укріплені, а коминні податки та оренди, зібрані в цих замках на військову казну, мало сплачувати Військо Запорізьке. Гарнізонам було відведено роль поліції. Виговський заявив, що коли приїде до Москви, то сам скаже цареві, де мають бути воєводи. Посланець вимагав вивести всіх козаків з Литви (де козаків насправді не було багато), а селян, які добровільно перейшли до козаків, повернути в колишній стан: скаржився, що ті тікають в Україну, потім повертаються і переконують інших приєднуватися до бунтівливих козаків, часто мстять своїм господарям. Боярин вимагав, щоб гетьман не ладив зі шведським королем; з поляками, казав він, неминуча війна, і козаки мусять бути готові, коли прийде наказ з Москви⁵⁴.

Протягом наступного місяця згадані наміри Москви щодо України було підтверджено на підставі інших джерел. Наприкінці листопада 1657 р. комендант Кам'янця-Подільського Гуменецький повідомив великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького про те, що московський посол прибув до І. Виговського з такими вимогами (далі цитата з листа):

- «1) Щоб було тільки 12 тисяч реєстрових козаків;
- 2) щоб вся інтрата [податки – А.Б.] йшла до царя;
- 3) щоб над кожним полком був полковник москаль і московська старшина;
- 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими;
- 5) щоб молодого Хмельницького було відіслано із скарбами;
- 6) щоб київського митрополита висвячував московський патріарх...».

У повідомленні згадано про інцидент, коли обурений І. Виговський ударив булавою одного з царських послів (відомий, але історично не доведений факт), а також про взаємну недовіру московитів і козаків: «При відправці посол отримав булавою у груди. Все, що тільки є московитів у Києві, на ніч виходять в поле на нічліг, не довіряють козакам, щоб їх не вирізали»⁵⁵.

Згідно з іншими достовірними джерелами, після цього цар послав до гетьмана посла з такими вимогами:

- 1) він не може виводити в поле більше, ніж 100 000 вояків, і платня не може бути розрахована на більшу кількість вояків;
- 2) він має віддати царю право варити горілку;
- 3) козаки мусять послати сина старого гетьмана Хмельницького до Москви, щоб він правильно засвоїв грецьке вчення.

Також стали відомими інші вияви наступу Москви на свободу козаків в Україні: «Московити претендують на всі фортеці в Україні і хочуть скинути київського

⁵⁴ Отправление к гетману Ивану Выговскому ближнего окольничего Богдана Хитрово: подлинный его гетмана ответные статьи на чинимые Хитровым вопросы о разных делах; статейный список бытности у гетмана оного Хитрова. Декабрь 1657 г. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1657 г. Д. 19. Л. 1–47; Kubala L. *Wojny duńskie...* S. 98.

⁵⁵ Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 361.

митрополита, який поставлений константинопольським патріархом, а возвести того, якого поставить московський патріарх»⁵⁶.

Унаслідок поширення серед козацької еліти чуток про наступ Москви на завойовану у визвольній війні свободу дедалі більше зростало усвідомлення загрози перепідпорядкування національної церкви замість Константинополя Москві, а також розуміння небезпеки наступу Кремля на народні традиції та звичаї, потенційних репресій проти невдоволених і колонізації України московськими поселенцями. Такі сумні перспективи обговорювали на таємних нарадах представники козацької старшини, після чого інформація «йшла в народ». Коментуючи поширення звісток, 19 жовтня 1657 р. ніжинський протопоп Максим Філімонович писав до боярина Ртищева у Москву, що прибічники І. Виговського інформують «народ, що як скоро цар і Москва візьмуть його в свої руки, то не можна буде селянам в чоботях і в суконних каптанах ходити, що вони будуть вигнані до Сибіру або до Москви, крім того, цар і попів своїх пошле, а наших туди ж поженуть», у Києві ж буде московський митрополит⁵⁷. Він визнав, що в Україні «побоюються, щоб воєводи не порушили тутешніх звичаїв і правил, як у церковній, так і в цивільній будові, і щоб звідси насильством у Московщину людей не гнали»⁵⁸.

У той же час царські воєводи застосовували насильство щодо селян, які хотіли приєднатися до козацьких сотень у Білорусі. Коли у Могилівському повіті місцеві селяни почали вписуватися до козацького реєстру, воєвода заборонив це, але полковник Нечай – наказний гетьман у Литві – приймав їх до реєстру. Московські воєводи зайвих самовільних козаків виключали самі, били їх батогами, били осліпом і сотників, і осаулів, щоби не вписували нових козаків. Царському урядові хотілося, щоб ці селяни виконували повинності; а вони, ставши козаками, не хотіли нічого платити з тих земель, на яких жили. Даремно полковник Нечай скаржився і покликався на накази гетьманів Хмельницького та Виговського, які забороняли йому виводити козаків. «Війна наближається, – писав він, – козаки потрібні будуть; не можна виганяти і бити людей заслужених, які й рани терпіли, і в осадах сиділи». 27 серпня Нечай надіслав до царя скаргу на воєвод мстиславського, оршанського, борисовського, шкловського, конильського та мінського. «Воєводи, – писав він, – забирають у нас села, з яких ми могли б мати хліб собі; підданих великої царської величності, козаків моїх, виганяють насильно з будинків, вимагають з них, як з мужиків, податей, ріжуть їм чуприни, б'ють батогами, грабують; і якби докладне все гидке нам описувати, то багато часу було б потрібно». Особливо скаржився він на боярина Василя Шереметєва: «козаків бере і садить у в'язницю, а інших діває невідомо де»⁵⁹.

Найбільшого загострення відносини між І. Виговським і царем сягнули на початку 1658 р. Підозри, що гетьман веде перемовини із королем Польщі, не виходили за межі здогадок через відсутність переконливих доказів. Однак і сумнівів вистачало для того, щоб Москва висунула вимогу проведення перевиборів гетьмана,

⁵⁶ Там само. С. 363–364.

⁵⁷ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 41.

⁵⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 123.

⁵⁹ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 41; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 69–70.

що було, послуговуючись сучасною термінологією, спробою «оголошення вотуму недовіри або імпічменту» Виговському. Як наслідок, у лютому 1658 р. у Переяславі було скликано козацьку раду за участю генеральної старшини та всіх полковників (крім М. Пушкаря). Проте, як і під час Корсунської ради у жовтні 1657 р., на «перевиборах» знову переміг Виговський. Один із присутніх під масове схвалення виголосив повноважному представникові царя Б. Хитрово лаконічну промову, що була, по суті, вербальною квінтесенцією довіри до гетьмана: «Ми нічого не зробили ні цареві, ні тобі, воєводо, щоб позбавити нас нашого козацького права вибирати гетьмана. Виговський зламав собі голову, щоб звільнити нас із тяжкого рабства, а ми всі живемо з ним і готові за нього вмирати, і вся Україна, полковники, осавули, отамани, сотники і вся чернь у цьому присягаємо»⁶⁰.

Коментуючи протиріччя між Московською державою і Україною, Ф. Гавронський дійшов до висновку: «Москва і козаччина вороже стали одна проти іншої і намагалися приховати й розмити це ставлення: козаки, боячись неясного і невизначеного завтрашнього дня, Москва – щоб нікого не відчувувати, і цю країну, природно багату, об'єднати й асимілювати з собою. З перебігу подій було видно, що має дійти до битви. Обидві сторони обмінювалися послами, ніби з'ясовуючи свою позицію, а фактично насправді вивчаючи одна одну». З його ж слів, «Москва постійно прагнула обмежити це свавілля, яке, ставши традицією, потрапило до категорії “козацьких вольностей”. Тиск на цю позицію розцінювався як “шкода”. Крім того, Москва зі своєю ідеєю державної єдності не могла миритися з державою в державі, і наполегливо та чітко прагнула зламати такий стан речей». Своєю чергою Виговський «хотів заспокоїти Москву, щоб легше було зосередити свої сили і тим легше керувати своїми думками – про відокремлення України від московського царського режиму»⁶¹.

У листі до царя Алексея Михайловича 2 липня 1658 р. Іван Виговський урешті відкрито виступив проти того, що князь Ромодановський вирушив в Україну з військом. Гетьман писав, що цього робити не треба, бо в країні зараз нема ні внутрішніх, ні зовнішніх ворогів: він розбив сили бунтівників М. Пушкаря та Я. Барабаша, й в Україні настав спокій, хан з ордою перебуває у Білгороді, а ті, хто міг би загрожувати ззовні, – за межами країни (калга й нурадин був у Криму, турецький султан – в Адріанополі і послав війська проти Ракоці, а король Польщі – у Познані). Виговський звинуватив Шереметєва, який приїхав до Києва, у тому, що той чинив свавілля: «просить невідь-яких грошей і воєвод без наших порад по місцях розсилає, для чого – не знаємо». Виговський просив царського указу, щоб Шереметєв «від того утримався», й констатував, що той «і в Білій Русі чинив кривди козакам, сам будучи винним»⁶².

У першій декаді липня 1658 р. під час переговорів між І. Виговським політичні діячі Речі Посполитої, поінформовані своїми довіреними людьми з надійних джерел про підготовку наступу Кремля на Українську козацьку державу, вважали за потрібне попередити гетьмана про загрозу царського наказу (призначення

⁶⁰ Kubala L. *Wojny duńskie...* S. 97.

⁶¹ Gawroński F. *Poselstwo Bieniewskiego...* S. 37, 54.

⁶² Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 369.

воевод та скерування царського війська під командуванням В. Шереметєва та князя Ромодановського в Україну). Після того, як Москві від її шпигунів стало відомо про надходження цієї інформації до гетьмана, у Кремлі вирішили дезінформувати гетьмана про справжні наміри Московської держави. 26 липня звітти до Чигирина вирушив піддядчий Яків Портомоїн з грамотою такого змісту: «Писали до нас з литовських міст наші воеводи, що польський король Ян-Казимир послав в Малу Русь чарівні листи, ніби боярин Шереметєв і окольничий князь Ромодановський послані проти тебе, гетьмана, і проти всього Війська Запорізького. Знаючи твою вірну до нас службу, ми не думаємо, щоб ти цим листам повірив: знатні люди відправлені проти свавільників [у відповідь] на твою чолобитну, а не для війни проти вас, єдиновірних православних християн. Так ти розкажи начальним і всяким людям, щоб вони польськими листами не зваблювалися і сумнівів ніяких не мали, жили б у злагоді й любові [в совете и любви] під нашою високою рукою»⁶³.

Яків Портомоїн приїхав до Чигирина 9 серпня і подав гетьману царську грамоту. Виговський відповів: «Ратні люди Ромодановського людей побивають і всяке розорення чинять, при тому князь Ромодановський свавільців Барабаша та Лукаша та інших багатьох черкас до себе в полк прийняв. І я, не чекаючи того, щоб на мене государеві ратні люди прийшли на війну, йду за Дніпро сам з Військом Запорозьким і татарами відшукувати цих свавільників, і якщо государеві ратні люди стануть їх захищати або будуть який запал в черкаських містах робити, то я мовчати не буду, а до Києва пошлю брата свого Данила з військом і з татарами, щоб боярина і воеводу вислати геть...». Портомоїн був затриманий під вартою, і в серпні Виговський виступив з Чигирина⁶⁴.

Розпалювання Московським царством внутрішніх антагонізмів у козацькій державі

Москва закладала основи політики інтриг, яку згодом використовувала для втілення в життя принципу «поділяй і володарюй» під час інкорпорації і поневолення України. Фактично посол царя мав з'ясувати настрої козаків й у разі недостатньої військової платні використати соціальне невдоволення політикою гетьмана для того, щоб спровокувати громадянську війну в Україні. Він повинен був інструменталізувати в інтересах Москви опозиційні настрої в Україні й сформувані міф про «доброту царя», який нібито є «оборонцем прав поневолених», яких несправедливо пригнічують гетьман, козацька старшина й віддані йому полковники та інші очільники України. «Сіяння розбрату» переслідувало цілком чітку й конкретну мету: викликати недовіру до очільників козацької держави та заворушення в містах, інакше кажучи, спричинити підтримкою бунтів Запоріжжя та М. Пушкаря проти І. Виговського державний заколот. Скеровані в Україну воеводи виступили б у ролі

⁶³ Отправление к гетману Ивану Выговскому подьячего Якова Портомоина с грамотою государевою уведомительною о посылке в малороссийские города воевод Шереметєва и князя Ромодановского с войсками, не для нападения на его, гетмана, но для вспоможения ему противу польских набегов. 26 июля 1658 г. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1658 г. Д. 15. Л. 1–80; Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 31.

⁶⁴ Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 31–32.

авторитетних керівників, які примирять конфліктні сторони «під царською рукою» на ґрунті визнання усіма авторитету царя.

З цією метою стольнику В. Кікіну, який від 10 до 14 серпня перебував в Україні для вивчення ситуації на місцях, було наказано розпитати козаків, чи давали їм за гетьмана Богдана під час походів платню, й у разі негативної відповіді запевнити, що Б. Хмельницький робив це без відома государя, який нібито призначив їм гроші з міських і повітових зборів, а тепер вирішив вивчити усе і доручив це князеві Трубецькому. Кікін мав також говорити з війтами, бурмістрами і міщанами наодинці про те, що гетьмана не стало, а на українські міста наступають вороги – кримський хан і поляки, тому цар для їхньої оборони послав військо, а для вирішення своїх «государевих справ» – «князя Трубецького з товаришами», що «государеві воеводи» в «знатні міста» України призначені нібито для того, аби «тамтешнім мешканцям від полковників та інших людей образ і податків не було»⁶⁵.

Василій Кікін виконав своє завдання: він не тільки спілкувався з простими козаками, городянами та селянами, а й намагався формувати в них позитивний імідж царя, роз'яснював «захисну місію» намічених для скерування в Україну царських воевод, критикував політику покійного й новообраного гетьманів і козацької старшини. Ось як прокоментував його діяльність у ті дні в Україні польський історик Ф. Гавронський: «Кікін, вірний своїм настановам, не задовольнявся офіційними стосунками зі старшинами, а зближувався з черню, з городянами, з сільським населенням. По дорозі з Путивеля до Чигирина, у Ромнах, Лохвиці та Лубнах, він розмовляв з міщанами, козаками та сільськими головами...»⁶⁶.

Через надісланих в Україну воевод, воєначальників, посланців і простих агентів Кремль намагався посилювати соціальні антагонізми між генеральною старшиною, суперечності між полковниками, протиріччя між гетьманом і Запорізькою Січчю, козацькими «верхами» і суспільними (міськими, козацькими, селянськими тощо) «низамми», щодо яких зміцніла козацька старшина усе частіше вживала «успадкований» від перебування України в складі Речі Посполитої шляхетський зневажливий термін «чернь». Досить влучно цю позицію Москви сформулював згаданий Ф. Гавронський, зауваживши, що вона розпочала політику ламання й усування принципових відмінностей між Московською державою і Україною, «вміло маневруючи між свавіллям й амбіціями» окремих козацьких старшин: «Помітивши, що між “черню”, військом, сільським населенням і козацькою старшиною не тільки була розбіжність в інтересах, а, навпаки, приховане взаємне невдоволення, було вирішено використати їх на користь своїх державних інтересів. Централістська і сильна самодержавством Москва не могла терпіти поряд зовсім іншого суспільного і державного устрою й не могла бути байдужою, коли Русь [Україна – А.Б.], приєднана до неї, відстоювала не тільки свою автономію, а й фактично державну самобутність»⁶⁷.

Микола Костомаров сформулював типове сприймання реальності, яке агенти Кремля нав'язували (або часто у приватних розмовах “нашіптували”) українцям з метою викликати в них промосковську орієнтацію й несприйняття ідеї

⁶⁵ Акты ЮЗР... Т. XI. С. 706.

⁶⁶ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 31–32.

⁶⁷ Ibid. S. 32.

федеративного зв'язку України з Польщею: «Від з'єднання України з Польщею простий народ міг очікувати тільки на те, що значні козаки зробляться тим, чим були в Польщі шляхтичі, а прості козаки і все поспільство будуть віддані в безумовне поневолення новому панству; навпаки, при з'єднанні з Московією самодержавна воля царя була захистом слабких від свавілля сильних»⁶⁸.

Як наслідок ведення Польщею багатолітньої війни проти козацької держави та пропагандистської роботи московських агентів, серед частини населення Лівобережної України почали формуватися промосковські настрої й відповідно антипольські. Приписування І. Виговському зовнішньополітичної орієнтації на Польщу викликало розкол у суспільстві на прибічників союзу з Польщею і на прихильників подальшого перебування України «під государевою рукою». Грецький митрополит Колосійський Михайло, який проїжджав Україною восени 1657 р., розповідав, що «гетьмана Івана Виговського задніпровські черкаси люблять. А які по той бік Дніпра, і ті ж бо черкаси і вся чернь його не люблять, а бояться того, що він поляк, і щоб, мовляв, у нього з поляками якої ради не було»⁶⁹.

Водночас більшість представників козацької еліти Правобережної України були прибічниками балансування між Варшавою і Москвою або ідеї зовнішньополітичної орієнтації на міждержавний союз із Польщею й відверто заявляли про свої погляди на козацьких радах під егідою гетьмана. 11 жовтня 1657 р. під час ради козацької старшини у Корсуні на питання І. Виговського про ставлення до Москви брацлавський полковник Михайло Зеленський і паволоцький полковник І. Богун, наприклад, відповіли: «Нам не можна бути у підданстві Його Величності, бо хоча то й добрий цар, але царські люди недобрі і вони закликають його ввести нас у неволю, щоб забрати від нас наше нажите майно [pożytki]»⁷⁰.

Формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини

Важливе значення для з'ясування українських передумов, що сприяли укладенню Гадяцької унії, має розуміння соціально-політичної специфіки держави Б. Хмельницького. Незаперечним фактом є те, що вона стала праобразом новітніх Українських держав ХХ ст., однією з їхніх попередниць, вписала важливу сторінку в історію боротьби України за свободу і незалежність. Водночас потрібно визнати, що вона була «дитиною свого часу». Формувалася за сусідства Речі Посполитої як станової монархії й у час функціонування таких станових держав з домінуванням місцевої аристократії у Європі (Франції, Московській державі та інших). Творення козацьких еліт з воєначальників та вихідців з русько-української шляхти неминуче викликало зростання їхньої політичної ролі, присутності у владі й претензій на домінуючу й навіть монополюне вирішення всіх найважливіших питань у державі Б. Хмельницького. Наслідком цього стало зосередження усієї повноти влади в руках гетьмана, генеральної та іншої козацької старшини (полковників, сотників тощо). Нові козацькі еліти перebrали контроль над землями та маєтками вигнаних з України польських шляхтичів

⁶⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 51.

⁶⁹ Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654–1658. Документы. Москва: Гуманитарий, 2004. С. 116. 176 с.

⁷⁰ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 36–37.

і не тільки отримали можливість вирішення питань власності та збору податків, а й дедалі інтенсивніше почали домагатися утвердження їхньої монопольної участі у владі і юридичного закріплення цієї ролі. За умов авторитарної Московської держави з елементами східних деспотій, де всі питання вирішували цар, його бояри, воєводи та інші намісники, був очевидним неминучий конфлікт з новими місцевими елітами в Україні у боротьбі за владу та прийняття політичних рішень. Це змінило зовнішньо-політичні орієнтації еліт і курс політики молодого козацької держави: серед козацької старшини популярною ставала ідея нормалізації відносин із Річчю Посполитою⁷¹.

Отже, наступ Кремля на права і свободу українського козацтва викликав серед частини козацьких еліт готовність до переговорів про відновлення миру й союзу з Польщею. Ось як підсумував формування пропольського угруповання серед козацької старшини протягом першого року гетьманства І. Виговського М. Костомаров:

«[До пропольської партії] належала більша частина старшин, значних, – ззагалі деякі особи з освіченістю, отриманою в Польщі разом з польськими політичними поняттями, і нарешті шляхтичі руської віри, що пристали до козаків під час козацького повстання. Вони підняли зброю проти Польщі не тому, що польський політичний устрій їм подобався, а тому, що вони не могли під польським пануванням користуватися вигодами, які могли б отримати з польської організації. На зразок польський вони хотіли б і України, схожої на Польщу, із сеймами, посольськими палатами, промовами та вільним шляхетством, і в цьому класі кожному хотілося опинитися. Для них такому напрямку не відповідала самодержавна організація Московської держави. У 1654 р. багато людей цієї партії пристали до *московської протекції* у надії користуватися так званими *правами і вольностями* під керівництвом російських государів. Проте в 1657 році, вони почали вважати себе обдуреними з цієї сторони: їх засмучувало те, що українським комісарам не дозволили брати участь у переговорах московських послів з польськими під час укладання віленського договору, що мир Росії з Польщею укладений був без участі та поради української ради і гетьмана; закиди, які робили Хмельницькому бояри за наказом царя, викликали в них докори; нарешті, вони ображалися поведінням великоросійських воєвод і служивих людей з українцями... Невдоволені хотіли запобігти цьому очікуваному приєднанню України до Польщі, як провінції до держави, добровільним з'єднанням з Польщею на федеративних правах... Партія ця діяла по слідах Богдана Хмельницького; під час своєї боротьби з Польщею, до приєднання до Московської держави, вона додержувалася цієї ідеї федеративного союзу і ... довго думала залагодити справу... За життя Хмельницького найбільше підтримував у ньому цю думку генеральний писар Виговський, і тепер він став на чолі федеративної партії»⁷².

Ставлення церковної православної верхівки в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею

Плани творення конфедерації України з Польщею і Литвою були предметом зацікавлення не лише світських політиків, але й духовних еліт. Смерть

⁷¹ Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України...

⁷² [Костомаров Н.] Гетманство Виговського... С. 45–47.

Богдана Хмельницького у часі збіглася зі смертю Київського митрополита Сильвестра Косова й виборами його наступника. У Києві духовенство і козацька старшина прибули до Софійського монастиря для обрання митрополита. Гетьман запросив київських воєвод, але Бутурлін заявив, що не може приїхати без царського наказу, про що згодом повідомив у записці від 23 жовтня 1657 р. Посольський приказ⁷³. Ось як прокоментував цей інцидент М. Костомаров: «Незабаром після того кинута була нова тінь побоювання в порушенні вольностей. Настали вибори митрополита. З'їхалися до Софійського монастиря духовні та старшини козацькі. Гетьман запросив київських воєвод. Бутурлін відповів, що не поїде без царського указу. Вже раніше він передавав і духовним, і світським [особам], побажання московського уряду, щоб київський митрополит підкорився патріарху московському і був би ним призначений. Теперішня відмова приїхати на вибір вказувала, що московський уряд має намір порушити одне з найважливіших прав приєднаного краю. Вибори тоді не відбулися. Відклали вибори до Миколиного дня, тим часом зросли і незадоволення московським урядом, і страх за свої права»⁷⁴.

Очевидно, що значна частина представників Православної церкви в Україні підтримала ідею союзу України і Польщі під впливом чуток про намагання Московського патріархату підпорядкувати собі Київського митрополита. Л. Кубаля з цього приводу писав: «Цар вимагав, щоб київський митрополит залишився під владою московського патріарха, що довело, що Москва вирішила порушити одне з найважливіших прав Русі»⁷⁵.

Микола Костомаров, аналізуючи спротив в Україні духовному поневоленню Москві й зростання кількості представників вищої ієрархії православного духовенства, які були налаштовані підтримати нормалізацію відносин козацької держави з Польщею, зауважив: «Значна частина руського духовенства і сам Діонісій Балабан, який прагнув тоді стати митрополитом, розділяли такі ж переконання. Ще за Богдана Хмельницького духовенство неохоче йшло під московську протекцію. Звичні до польського образу управління і польського обряду вихідці зі шляхти, духовні, особливо знатні, надто багато мали в собі польського... Освіта їх ріднила з Польщею і віддаляла від Московії. Релігійні чвари на [якийсь] час озброювали їх проти католицької Польщі, але коли справа дійшла до відторгнення від Польщі, тут упевнилися вони, що, незважаючи на єдність віри, вони морально стоять далі від... Москви. В епоху приєднання дещо заглушались негативне ставлення [нерасположение] і страх, але незабаром почалися з московської сторони такі рухи, які посилили колишню недовіру. Сильвестр Косів помер. Бутурлін, за наказом московського уряду, зараз же виявив духовному єпископу Лазареві Барановичу і печерському архимандриту Гізелю царське бажання, щоб духовенство малоросійське “попросило [изыскпלו] милості государя і показало цілком правдиво свою велику любов до великого государя”. Україна мала вибір митрополита. За давніми звичаями, що не порушувалися з боку поляків, треба було обирати нового архипастира вільними

⁷³ Акты ЮЗР. Т. IV. С. 44.

⁷⁴ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 67.

⁷⁵ Kubala L. Wojny duńskie... S. 91; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 10.

голосами. Воєводи наполягали, щоб обрання не було, доки не випросять благословення патріарха і царського дозволу. Лазар і архімандрит печерський повинні були мимоволі зробити вигляд згоди. Це було відразу після смерті Хмельницького, ще до поховання його тіла. Проте сам покійний Хмельницький на справу цю дивився не так, і за стародавніми звичаями написав до єпископів луцького, перемишльського та львівського, щоб вони їхали для вибору нового митрополита до Києва. Україна з Києвом піддалася московському государю, а ці руські єпископи залишилися під польським володарюванням, але в той же час під духовною першістю київського митрополита. Визнати над собою владу московського патріарха вони нізащо не хотіли, та й не могли, якби навіть захотіли...»⁷⁶.

У той час, коли В. Бутурлін в Києві намагався схилити чернігівського єпископа Лазаря Барановича і київське духовенство до підпорядкування московському патріархові Никону, єпископи луцький, перемишльський та львівський звернулися до короля Польщі з проханням їхати до Києва для обрання митрополита, і король дозволив їм це зробити. У серпні 1657 р., коли ще не було поховане тіло Б. Хмельницького, Бутурлін написав до І. Виговського, показуючи указ государя, щоб не допустити єпископів до обрання митрополита; а той, ще як генеральний писар, у відповідь послався на давні права, і, не згадуючи про підкорення Никону, поставив Москву перед фактом, що надсилає козацьких послів для обрання митрополита, і тільки потім про новообраного напише цареві⁷⁷.

Очевидно, що конфлікт між Києвом і Московією за контроль над церковно-релігійним життям в Україні став важливим чинником, який сприяв схильності вищої ієрархії православного духовенства підтримати намір І. Виговського укласти фактичний міждержавний союз із Польщею. Водночас виникнення церковного конфлікту Москви з Києвом створило належні передумови для українсько-польського зближення, оскільки нові міжцерковні непорозуміння відсували на задній план недавні проблеми українського церковного життя, викликані політикою Польщі в Україні.

Висновки

Після смерті Б. Хмельницького козацька держава потребувала зміцнення. Хоча Військо Запорізьке сформувалося як держава-армія, вона не змогла за тогочасних обставин утвердити свою незалежність. Наступник Б. Хмельницького, І. Виговський, як здібний організатор зумів забезпечити створення спільноти однодумців серед козацької еліти. Консолідації керівництва козацької держави сприяло викриття намірів Москові, яка запровадила принцип «поділяй і володарюй» в українських справах, у зовнішній політиці в Європі та у власній політиці щодо поступової інкорпорації України шляхом посилення соціальних антагонізмів і політичних конфліктів та інших суперечностей, важливим інструментом забезпечення чого мало стати введення війська Московського царства в Україну. Грубе порушення Кремлем умов Переяславської угоди 1654 р. й активний наступ Москви на свободу українських козаків викликав їхній опір і формування пропольської

⁷⁶ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 49–50.

⁷⁷ Там само.

орієнтації серед верхівки козацької старшини. Важливе значення для політичного зближення Війська Запорізького з Річчю Посполитою мало також позитивне ставлення верхівки Православної церкви в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею. Наступ Кремля на права і свободу українського козацтва викликав серед частини козацьких еліт готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Врешті переговори про порозуміння між Україною і Польщею у формі Гадяцької унії стали одним із наслідків і формою спротиву наступові Кремля на свободу і права Війська Запорізького.

REFERENCES

- Chentsova, V. H. (2004). *Vostochnaia tserkov i Rossiia posle Pereiaslavskoi rady 1654–1658. Dokumenty*. Moscow: Gumanytarii [in Russian].
- Chukhlib, T. (2009). *Kozaky i Monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny ranniomodernoi Ukrainskoi derzhavy 1648–1721 rr.* (3rd ed.). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Chukhlib, T. (2015). Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649–1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 41–79 [in Ukrainian].
- Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warsaw: Państwowe Wydaw. Naukowe [in Polish].
- Dashkevych, Ya. (1990). Hetmanska Ukraina: polky. Polkovnyky. Sotni. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 11–13; 2, 18–20 [in Ukrainian].
- Floria, B. (2010). *Russkoe gosudarstvo i yeho zapadnyie sosedi (1655–1661 gg.)*. Moscow: Indrik [in Russian].
- Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. In T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski (Eds.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* (pp. 155–167). Warsaw [in Polish].
- Gajecy, G. (1978). *The Cossack Administration of the Hetmanate* (Vol.1, 2). Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute [in Ukrainian].
- Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rusią*. Kraków: G. Gebethner i Sp. [Druk. W. L. Anczyca] [in Polish].
- Hadiatska uhoda v konteksti polsko-ukrainskykh vidnosyn (2013). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Harasymchuk, V. (1994). *Materialy do istorii kozachchyny XVII viku (Lvivski istorychni pratsi. Dzherela (Vol. 1))*. Lviv [in Ukrainian].
- Harasymchuk, V. I. (1909). Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (ZNTSh)*, 87, 5–34; 88, 23–40; 89, 46–71 [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvoiu ta Varshavoiu, 1654–1665*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1958). *Istoriia Ukrainy-Rusy v 10 t. (Vol. 10)*. (K. M. Hrushevskaya, Ed.). New York: Vydavnyche tovarystvo «Knyhospilka» [in Ukrainian].

Jerlicz, J. (1853). *Latopisiec albo kroniczka...* (Vol. 1). Warsaw: Maur. Wolff [in Polish].

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*. Kraków: Księgarnia akademicka [in Polish].

Khavanova, O. V. (2007). V. Transilvanskoie kniazhestvo v period russko-polskoho konflikta iz-za Ukrainy v 50-e gody XVII v. In M. S. Meier (Ed.), *Russkaia i ukrainskaia diplomatiia v mezhduнародnykh otnosheniakh v Yevrope serediny XVII v.* (pp. 341–365). Moscow: Gumanitarii [in Russian].

[Kostomarov, N.] (1863). Hetmanstvo Vyhovskaho. In *Istoricheskie monografii i issledovaniia Nikolaia Kostomarova* (Vol. 2, pp. 327–424). Saint Petersburg: Izd. D. Ye. Kozhanchikova [in Russian].

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukraińskiej-4185> [in Polish].

Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozatska elita Hetmanschyny*. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Szkice historyczne* (Ser. 6). Lviv [in Polish].

Malicki, J., & Zwiagina, A. (Eds.). (2018). Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018. Proceedings of the International Scientific Conference, Hadiach, 16 veresnia 2018. Warsaw [in Polish].

Mytsyk, Yu. (1999). Z dyplomatychnoi dokumentatsii B. Khmelnytskoho ta I. Vyhovskoho. *Naukovi zapysky*, 14, 93–112 [in Ukrainian].

Ossoliński, Ł. (2009). *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*. Warsaw: Prószyński i S-ka [in Polish].

Pamiętniki, wydanie Kiewskoiu komissieiu dla razbora drevnikh aktov (1898). (2nd ed.). Kyiv [in Russian].

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina. Dyplomatychni vidnosyny 1648–1658*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].

Pernal, A. B. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 43–52). Warsaw [in English].

Pernal, A. B. (2010). *Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosynki dyplomatyczne w latach 1648–1659*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

Revutskiy, S. (Comp.). (2009). *Ivan Vyhovskiy: zbirnyk statei naukovoi konferentsii, prysviachenoi 350-littiu Hadiatskoi uhody*. Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha» [in Ukrainian].

- Rybałt, E. (2008). Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 695–703). Warsaw [in Polish].
- Sokhan, P. (Ed.). (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Sokhan, P., & Brekhunenko, V. (Eds.). (2008). *Hadiatska uniiia 1658 roku: zb. statei*. Kyiv [in Ukrainian].
- Soloviov, S. M. (1961). *Istoriia Rossii s drevneishykh vremion. V piatnadtsati knigakh* (B. V, Vols. IX–X). Moscow [in Russian].
- Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemiryca. *Przegląd Historyczny*, 1, 23–37 [in Polish].
- Tazbir, J. (2008). Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 23–34). Warsaw [in Polish].
- Velychko, S. V. (1991). *Litopys* (V. O. Shevchuk, Trans., O. V. Myshanych, Ed.) (Vol. 2). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Yuha, O. A. (2016). *Politychna elita Rechi Pospolytoi ta «ukrainska problema»: poshuk shliakhiv rozviazannia (1648 – persha polovyna 1659 rr.)* [The political elite of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the «Ukrainian problem»: the search for solutions (1648 – the first half of 1659)] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Yuha, O. A. (2020). Dyskusii sered politychnoi elity Rechi Pospolytoi shchodo shliakhiv rozviazannia «ukrainskoi problemy» ta yikh naslidky (serpen 1657 – veresen 1658 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 30, 170–185. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_2020_30_14 [in Ukrainian].

Andrii BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

Associate Professor Department of History

Museum Studies and Cultural Heritage,

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

FOREIGN AND DOMESTIC POLITICAL FACTORS OF THE HADIACH UNION: UKRAINIAN CIRCUMSTANCES, PREREQUISITES, REASONS (AUGUST 1657 – SEPTEMBER 1658)

The article explains the reasons for concluding the Hadiach agreement in Ukraine. The general state of research and sources for studying the issue are characterized. The article explains the main reasons why the Zaporizhzhia Army retreated from the Pereyaslav Treaty of 1654 by signing the Hadiach Union with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The circumstances in which the Cossack state found itself after the death of Bohdan Khmelnytskyi, and its status, as it was perceived in the world during the years of the hetmanship of Ivan Vyhovskyi, are characterized. The formation of a community of like-minded people among the Cossack elite is analyzed. The intentions, plans, and actions of the Muscovite state and internal factors that caused the formation of a pro-Polish orientation among the top Cossack officers were tracked. It is explained what the main reasons were for the willingness of the Cossack political elites to negotiate the restoration of peace and alliance with Poland.

After the death of Bohdan Khmelnytskyi, some difficult circumstances and challenges required the strengthening of the Cossack state. Although the Zaporizhzhia Army was formed and established itself as a state-army, it could not assert its independence under the circumstances of the time. Khmelnytskyi's successor Ivan Vyhovskyi, who was formed as a political figure during the Khmelnytskyi period, as a capable organizer managed to ensure the formation of a community of like-minded people among the Cossack elite. The consolidation of the leadership of the Cossack state was facilitated by the exposure of the intentions of the Moscow state, which introduced the principle of «divide and rule» both in Ukrainian affairs in foreign policy and Europe, and in its policy regarding the gradual incorporation of Ukraine by strengthening social antagonisms and political conflicts and other contradictions, an important tool the provision of what was supposed to be the introduction of the troops of the Muscovite kingdom into Ukraine. The Kremlin's gross violation of the terms of the Pereyaslav Agreement of 1654 and Moscow's active attack on the freedom of the Ukrainian Cossacks caused their resistance and the formation of a pro-Polish orientation among the top Cossack elders. The positive attitude of the leadership of the Orthodox Church in Ukraine to the idea of the union of the Cossack state with Poland was also of great importance for the political rapprochement of the Zaporizhzhia Army with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Kremlin's attack on the rights and freedom of the Ukrainian Cossacks caused a readiness among some of the Cossack elites for negotiations on the restoration of peace and alliance with Poland. In the end, the negotiations on the conclusion of an understanding between Ukraine and Poland in the form of the Hadiach Union became one of the consequences and one of the forms of resistance to the Kremlin's attack on the freedom and rights of the Zaporizhzhia Army

Keywords: Ukraine, Poland, Zaporizhzhia Army/Host, Ivan Vyhovskyi, Ukrainian Cossacks.